

В. П. Потоцький
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

«ЧОРНА СМУГА АРЕШТІВ»: РЕПРЕСИВНІ ЗАХОДИ ЩОДО РЕЛІГІЙНИХ ДИСИДЕНТІВ НА ХАРКІВЩИНІ (1890-ті рр.)

У статті розглядається проблема розвитку релігійних сект Харківської губернії наприкінці XIX століття. Висвітлено динамку та головні фактори розвитку релігійних сект, стосунки сектантів із державними установами, РПЦ і православним населенням Харківської губернії.

Ключові слова: сектантство, сектант, прозелітизм, православна церква, міжконфесійні відносини.

В статье рассматривается проблема развития религиозных сект Харьковской губернии в конце XIX века. Освещена динамика и главные факторы развития религиозных сект, отношения сектантов с государственными учреждениями, РПЦ и православным населением Харьковской губернии.

Ключевые слова: сектантство, сектант, прозелитизм, православная церковь, межконфессиональные отношения.

The thesis deals with the problem of religious sects development in Kharkiv Province in the early XX century. Special attention is paid to the following aspects: the dynamics and the main factors of religious sects development, the character of sectarians relations with the state bodies, Russian Orthodox Church and its community in Kharkiv Province.

Key words: sectarianism, sectarian, proselytism, Russian Orthodox Church, interdenominational relations.

Історія взаємовідносин релігійного сектантства зі світською владою та домінуючою в Російській імперії православною церквою (РПЦ) є дуже драматичною, вона просто переповнена різними конфліктами. Це не дивно, оскільки різномислення, навіть у питаннях віри, за часів самодержавства зовсім не віталюся. Більш того, релігійні дисиденти на офіційному рівні часто розглядалися, як приховані вороги існуючого ладу, потенціальні бунтарі та зрадники. За рівнем суспільної небезпеки їх часто ставили на один рівень з революціонерами. Однак відсутність активних дій з боку «єретиків» не давала підстав правоохоронним органам розгорнути проти них масштабної хвилі репресій, тим більше у прогресивному XIX ст. Лише іноді вдавалося розгорнути велику протисектантську кампанію, що могла призвести до масових арештів серед «віровідступників». Як раз одна з таких кампаній і була розгорнута у першій половині 90-х років XIX ст.

Історіографія даної проблеми є дуже значною. Майже всі автори, які писали про історію релігійного сектантства в царській Росії (а їх, без перебільшення, сотні), так чи інакше торкалися проблеми переслідувань дисидентів з боку держави. Проте якщо спробувати виділити тих, хто розглядав репресивні заходи 1890-х рр. та ще й згадував про Харківщину, то залишиться не так вже й багато імен. Із зрозумілих причин серед них переважають викривачі «злочинів самодержавства», а саме революціонери В. Д. Бонч-Бруєвич [2,3] та А. С. Пругавін [18], ліберал С. П. Мельгунов [14], войовничий атеїст Ф.Путнінцев [19], автор застосування класового підходу при вивченні історії церкви Н.М. Нікольський [16] та головний радянський «сектознавець» А. І. Клібанов [12]. Нажаль у пострадянську добу історики майже не проявляли інтересу до цієї вузької та специфічної теми.

Джерельна база дослідження включає складається з різноманітних нормативних актів і матеріалів офіційного діловодства, серед яких є як надруковані, так і не видані ще документи. Крім того, під час роботи використовувалися статті, розміщені в періодичній пресі, мемуарна література тощо.

Почнемо з того, що в історії українських релігійних рухів одним з найпомітніших явищ, безперечно, є початок масового захоплення людей раціоналістичними ідеями. Харківщина не стала виключенням, наприкінці XIX ст. її також захопили ці процеси. У губернії спостерігалось неспинне зростання числа штундистських, баптистських та толстовських громад. Одним з найбільших у країні осередків толстовства Харківщина стала ще наприкінці 1880-х років. А штундистський та баптистський вибух в Слобідській Україні став цілком закономірним явищем у процесі поширення цих вчень у межах Російської імперії, хіба що він трапився з певним запізненням. Ситуація, подібна до тієї, що склалася на території Харківської губернії у 90-х роках XIX ст., мала місце в Херсонській та Таврійській губерніях у 60-70-х роках, у Київській та Катеринославській губерніях – у 70-80-х роках XIX ст. Взагалі, даний період в історії слобожанського сектантства можна назвати часом становлення організацій в умовах підпілля. Це стосується, насамперед, баптистів, штундистів та підгорнівців: більшість місцевих осередків цих сект була утворена саме в 1890-х роках.

Однак впродовж 1891-1892 рр. влада не без допомоги РПЦ нанесла по релігійному дисидентству Харківщини відчутного удару. Були вислані за межі губернії відомі очільники толстовського руху Д.О. Хілков, М.О. Бодянський, а звинуваченого у хлистві В. К. Підгорного кинули до в'язниці Спасо-Євфимівського монастиря у місті Суздаль Володимирівської губернії. Усі ці заходи були проведені адміністративним шляхом, тобто без судової постанови.

Князю Дмитру Олександровичу Хілкову закидали, крім, звичайно, перетягування православних до сектантства, блюзнірство проти РПЦ та навіть пропаганду соціалістичних ідей [10, с. 599]. Із догматичною стороною питання Д. О. Хілков визначився просто: Євангеліє він визнавав не повністю, а частково. Сторінки, які, на думку князя, були вписані церковниками пізніше, безжалісно викидалися. Православні місіонери свідчили, що сектанти ходили з Євангелієм, в якому цілі сторінки були закреслені [10, с. 603]. Єдиним життєвим принципом, якому навчав князь Хілков селян, був принцип «неопору злу насильством». Людина повинна була керуватися п'ятьма заповідями: «не клястися, не воювати, не судитися, не опиратися злу, любити ближнього» [10, с. 598]. Як бачимо, суто мирні принципи. Але православні священники казали, що в практичному значенні ці постулати для толстовців означали відмову від клятви, присяги, військової служби, судочинства та заперечення будь-якої влади як головного джерела насильства [10, с. 598]. Здається, що князь Д. О. Хілков, дійсно, створив певне напіванархічне об'єднання, ідеологія якого скоріше будувалася на заперечуванні, ніж на ствердженні. Пізніше «паства» Хілкова, що складалася з толстовців с. Павлівки Сумського повіту відмовлялася сплачувати податки, складати присягу і служити в армії. Князя заслали на Кавказ¹, а згодом він вирушив за кордон, де брав активну участь разом із М. О. Бодянським та іншими толстовцями у забезпеченні переїзду російських духоборців до Канади та США.

Княгиня Ю. Хілкова, мати Дмитра Олександровича, забрала його дітей у Цецілії Вінер – невінчаної дружини князя, й представники церкви вігали такий крок [8, с. 402]. Цей випадок неприємно вразив графа Л. М. Толстого [25, с. 421], він навіть просив відомого адвоката А. Ф. Коні втрутитись у цю справу.

Іншого відомого толстовця – О. М. Бодянського – звинувачували у таких самих «злочинах», як і Д. О. Хілкова. Священик Покровської церкви слободи Велика Бабка Вовчанського повіту у 1891 р. звинувачував О. М. Бодянського у поширенні серед селян заборонених творів Л. М. Толстого («Исповедь» та «В чем моя вера?»), а також брошур видавництва «Посредник», що мали «антицерковну та антидержавну спрямованість» («Как живут китайцы», «Иван-дурак», «Французский ученый Паскаль»). Крім того, дворянин давав читати людям твори Л. М. Толстого «Два старика», «Чем люди живы», «Свечка», «Бог правду видит, да не скоро скажет» [9, ф. 3, оп. 283, спр. 126, арк. 2-3]. У 1891 р. М.О. Бодянський відмовився від володіння землею та переїхав до Харкова [7, с. 94]. У голодний 1892 р. М.О. Бодянський та його однодумець М. В. Альохін відкрили у слободі Велика Бабка безкоштовну їдальню для всіх, хто страждав.

¹ Л.М. Толстой захоплювався поведінкою Д. О. Хілкова: «Я дуже радий, що ви нічого не підписали, нічого не обіцяли, а сказали, що вони можуть робити все, що може робити сильніший... але слухати їх... ви не збираєтесь... Мені не пощастило до сих пір, але я б хотів поводити себе саме так» [24, с. 146].

Духовенство однозначно розцінило цей вчинок як засіб сектантської пропаганди [10, с. 612]. У серпні 1892 р. із Міністерства внутрішніх справ до Харкова прийшло розпорядження вислати О. М. Бодяньського у Закавказький край строком на 5 років [9, ф. 3, оп. 283, спр. 126. арк. 23]. М. В. Альохін також потрапив під слідство [7, с. 97]. Вони з О. М. Бодяньським разом перебували у в'язниці міста Вовчанська [26, с. 375]. Знаходячись у місті Кутаїсі, О. М. Бодяньський протягом 1890-х років писав роботи з релігійних питань, а також активно листувався із своїми послідовниками з Вовчанського повіту. Відомі його листи-твори «Исповедание веры», «О правильном понимании писаний евангельских», «Крестьянам слободы Печенег», «Братьям в Ново-Бурлук, которые намеревались причинить мне зло» [10, с. 613].

Сільського вчителя Є.М. Дрожжина, який був толстовцем, у 1892 р. за відмову від військового обов'язку² засудили до 2-річного перебування у дисциплінарному батальйоні. До того він рік провів у Харківській в'язниці [24, с. 147]. Л. М. Толстой писав, що у дисциплінарному батальйоні ніхто не витримує більше двох років з причини поширення там чахотки [24, с. 379]. Є. М. Дрожжин помер там через два роки саме від цієї хвороби. Після від'їзду князя Д. О. Хілкова невдовзі були вислані до Вологди його найближчі помічники з числа селян. Це було зроблено адміністративним чином, без суду, «скоріш за протиурядову пропаганду, ніж за відступ від віри» [8, с. 606-607].

Василя Карповича Підгорного – ватажка самочинницького сектантського угруповання містичного типу, на відміну від толстовців, було покарано за згвалтування. Як зазначалося у часопису «Миссионерское обозрение», «...під личиною зовнішнього благочестя він поширював у середовищі темних та легковірних людей лжечення, що підриває основи сімейного життя, повагу до церкви, її священнодійств, таїнств, духовенства, сам вів життя аморальне, загрузнув у неприборканій розпусті (збираючи жінок та дівчат в гуртожиток та користуючись їхньою довірою, розтлівав та гвалтував їх, незалежно від віку» [20, с. 606]. Як бачимо, В. К. Підгорного покарали не лише за злочин, а ще й за створення хлистівського «човна». Як ватажка секти «людей Божих» його зареєстрували і в Суздальському Спасо-Євфиміївському монастирі [13, с. 105]. До речі, на той час у цій середньовічній в'язниці утримувалися лише найнебезпечніші для РПЦ люди, решту дисидентів карали на місцях або відправляли до Сибіру. Проти о. Стефана, як називали його численні послідовники, свідчення дали мешканки Богодухівської обители: вдова А. Широкая, її донька, привратниця Євдокія, дівчина Домнікія [434, с. 19], а також донька генерала С. Левашова [23, с. 279]. Протоієрей П. Полтавцев проводив слідство не один, а в присутності «...депутатів з громадського боку, чиновників поліції з Харкова та двох понятих з Богодухова» [23, с. 413]. Усі свідчення були дані під присягою. Крім того, під час обшуку у В.К. Підгорного начебто були знайдені 20 флаконів одурманюючої речовини [23, с. 413]. Черницям Богодухівського монастиря запропоновували зректися старця Стефана, інакше вони мали негайно залишити обитель. Близько 60 жінок та дівчат не зреклися засновника та розійшлися по губернії [11, с. 5]. Невдовзі вони стануть найкращими пропагандистами нового «святого».

Звичайно, послідовники та просто шанувальники В.К. Підгорного повністю заперечували усі звинувачення на його адресу. Найкращими аргументами були розповіді самих колишніх богодухівських черниць про те, що нічого подібного у монастирі не відбувалося [2, с. 2]. Над ними прості люди часто знущалися [2, с. 2], але багато хто їм вірив. Заточення старця пояснювалося заздощами з боку місцевого керівництва РПЦ, яке дуже непокоїлося через зростання авторитету В. К. Підгорного [3, с. 5]. Його син Пилип писав, що батько не міг би поводити себе таким чином у присутності дружини та двох дочок, які також жили при монастирі [6, с. 26]. Скандал навколо імені В. К. Підгорного, відсутність суду та суперечливі розповіді про нього лише підвищували інтерес слобожанських селян до його персони.

Протидія народним сектантським рухам з боку влади Харкова впродовж 1890-х років значно зростає. Вважається, що саме цей (до 1905 р.) період був апогеєм переслідувань та утисків російських сектантів-раціоналістів. Харківські баптисти взагалі час від 1893 до 1905 рр. називають «чорною смугою арештів» [28, с. 4]. З ними, напевно, погодились би толстовці, штундисти та

² Так само вчинив толстовець-селянин із с. Речки Сумського повіту П. Ольховик у 1895 р. Він став дуже популярною особою серед сектантів свого села [10, с. 611].

пашковці. Особливо після царського указу 1894 р., який відносив штундизм³ до особливо небезпечних та шкідливих сект, становище цих віруючих мало стати зовсім нестерпним.

Юридично всі вони опинилися поза законом та підлягали негайному покаранню [17, с. 247-254]. «Штундистам» ставилося у провину, що вони відкидали усі церковні обряди та таїнства, не визнавали влади, відмовлялися служити в армії, називали захисників трону та Батьківщини розбійниками, крім того, проповідували соціалістичні принципи [22, с. 196].

Яким же чином впроваджувався цей закон у життя на Харківщині? У 1890 р. почалося слідство з питання «пропаганди штунди у Харкові». Внаслідок чого тогочасний ватажок великої групи штундистів Гербрех (його ім'я нам, на жаль, невідоме) змушений був терміново зникнути з міста [8, с. 88]. Саме на початку 1890-х років за громадським вироком був засланий до Сибіру проповідник штундизму в слободі Печеніги Вовчанського повіту О. Аркадьєв [10, с. 570].

У 1895 р. пристав Сизов заарештував 20 баптистів під час молитовного зібрання у Григорівському лісі. Усіх швидко відпустили, переписавши прізвища [1, с. 32]. Нагадаємо, що вже діяв закон 1894 р., згідно з положеннями якого сама належність до штундизму, не кажучи про проведення зібрань, каралася позбавленням волі [17, с. 247-254]. Віруючих, які збиралися для релігійних служб у будинку Суненка в Харкові, арештовували двічі: у 1895 р. – 24 особи, у 1897 р. – 40 осіб. Їх судили за участю присяжних та обидва рази виправдовували [28, с. 5]. У 1896 році були заарештовані троє харківських баптистів за відмову скласти присягу цареві Миколі II (1894-1917). Через тиждень усіх відпустили [28, с. 5]. Тоді ж були затримані відвідувачі будинку Фесенка, розташованого на Григорівському шляху (баптисти), суд також їх виправдав [28, с. 5]. Були заарештовані переписані та відпущені баптисти, які збиралися у будинках Лаврова, Леонова [1, с. 31]. Цікаво, що зібрання штундистів слободі Петрівка Вовчанського повіту, які з'явилися там після 1897 р., просто розганялися за наказом земського начальника, але ніхто не був заарештований, і сектанти збиралися знов [8, с. 60]. Ватажок харківських пашковців І. Федоровський перебував під судом за пропаганду сектантства та був виправданий [8, с. 114].

Селяни слободи Мурафа Богодухівського повіту двічі, у 1892 і 1896 рр., складали громадський вирок про виселення ватажків місцевого сектантства та відправляли його на затвердження у губернське присутствіє. Ці клопотання не мали наслідків, як до закону 1894 р., так і після нього [10, с. 593]. У 1896 р. громадою селян селища Велика Бабка Вовчанського повіту було подано клопотання про висилку місцевого толстовця М. Мухіна. Влада його відправила до хутору Гремячий, що біля села, у колишню комуну О. М. Бодяньського, місцевий центр толстовства [10, с. 594]. Мешканці села Городного Богодухівського повіту у 1896 р. склали вирок на відібрання земельних ділянок у сектантів, бо вони не сплачують податків [10, с. 594]. Він залишився незатвердженим. Так само не були підтримані подібні вирокі селян селищ Ореховатка Ізюмського повіту, Рубльовка Богодухівського повіту, Речки Сумського повіту [10, с. 594]. Представники влади в цей час заводять чимало справ про появу та поширення штундизму, але небагато з них були доведені до суду.

Однак нам відомі також приклади покарання сектантів. Були вислані за межі губернії сектанти із селищ Коломак та Дорофіївки Валківського повіту, Речки Сумського повіту [8, с. 433] та зі слободи Печеніги Вовчанського повіту [9, ф. 3, оп. 282, спр. 481, арк. 3-4, 9-10]. Валківська громадськість хотіла вислати баптиста І. Олійника, йому заборонили в'їзд до слободи Мурафи Богодухівського повіту Баптист-мільйонер навіть ставав на коліна та просив у селян виключити його з громади, щоб він міг перейти у стан московських купців. І. Олійник обіцяв за це погасити всю заборгованість своєї громади, але селяни на це не погодилися [9, ф. 40, оп. 76, спр. 133, арк. 2]. У 1891 р. вчитель-толстовець М. С. Дудченко разом із громадянською дружиною М. Ф. Симонсон за небажання оформити шлюб релігійним обрядом були вислані до Полтавської губернії [27, с. 19].

Ми бачимо численні приклади виправдувальних вироків у справах сектантів. Звичайно, подібне ставлення влади, що мала карати еретиків (після 1894 р. – злочинців), дуже підбадьорювало дисидентів. Крім того, вони отримували привід відчувати себе мучениками. Так, І.О. Бунін, який у ті ж самі роки, будучи толстовцем, потрапив на декілька днів до в'язниці

³ Цей узагальнюючий термін вживався на той час по відношенню до усіх російських раціоналістів. В 1900 р. було суворо заборонено штундистам називати себе баптистами [21, ф. 796, оп. 181, спр. 2555, арк. 2-4].

в Полтаві, радів з цього приводу: «...нарешті й мені довелося постраждати!» [4, с. 46]. О. М. Бодяньський, у свою чергу, пропонував Д. О. Хілково написати клопотання про помилування до Олександра III (1881-1894), але князь шляхетно відмовився від цієї можливості [25, с. 150].

На нашу думку, існує декілька причин подібної ситуації, коли за однакову «провину» сектантів карали і не карали. По-перше, це майстерність адвокатів та ставлення присяжних на суді у кожному конкретному випадку. По-друге, велику роль тут відіграло всевладдя та свавілля представників закону на місцях. Так, наприклад, у селищі Павлівки Сумського повіту місцевим толстовцям вчиняли обшуки [10, с. 602-603], за будь-яку дрібну провину (за компанію, більшу ніж в 3 особи, за виїзд із села, тощо) з них стягували величезний штраф до 50 крб. або карали ув'язненням до трьох місяців [15, с. 192, 193, 201]. А у деяких селах, як ми бачили, чиновники ніяк не реагували на сектантів.

Підсумовуючи вже сказане, слід сказати, що наслідки подібної жорсткої політики по відношенню до сектантів були скоріше негативними, ніж позитивними й навряд чи державні чиновники та православні місіонери визнавали їх задовільними. Репресії не могли зупинити навали сектантів-раціоналістів на Харківщину, особливо якщо ці репресії мали половинчатий характер. Влада та церква хотіли обезглавити рух, арештовуючи найбільш одіозних персон, але на їх місце одразу приходили нові, більш радикальні та енергійні. Так, замість Д.О. Хілкова громаду очолили, поряд із М. Ф. Джунковським, селяни Муха та Бармот [10, с. 608]. На місце О. М. Бодяньського прийшов селянин М. Мухін [10, с. 612]. І. Слезя, штундистського ватажка з селища Коломак Валківського повіту, замістила його дружина [8, с. 30], Г. Корсуна з села Дорофіївки – його учениця М. Грозь [8, с. 31-32]. Навіть після ув'язнення В. К. Підгорного деякий час очолював секту селянин села Кам'янки Охтирського повіту Є. Федченко [5, с. 170]. Усі ці селяни, на відміну від попередників, не відрізнялися особливою харизмою, але були завзятими фанатиками, відданими справі.

У в'язниці сектанти не припиняли своїх проповідей. О.М. Бодяньський разом із М.В. Альохіним під час перебування у Вовчанській в'язниці перевиховали злочинця А., який перед ними каявся [26, с. 375]. Л.М. Толстой відзначив цей випадок. Сектанти на той час ніколи не поверталися із в'язниці православними, частіше траплялося навпаки. Так, наприклад, колишній злочинець М. Рева з міста Валки у 1897 р. повернувся із арештантських рот вже письменною і згодом оголосив себе штундистом [8, с. 27].

Література

1. Алёхин А. Евангельское движение в г. Харькове / А. Алёхин // Баптист Украины. – 1927. – № 11. – С. 30-38.
2. Бонч-Бруевич В. Д. На родине Стефана Подгорного / В.Д. Бонч-Бруевич // Утро. – 1914. – № 2291. – С. 5; № 2292. – С. 2.
3. Бонч-Бруевич В. Д. О Стефане Подгорном / В. Д. Бонч-Бруевич // Утро. – 1914. – № 2208. – С. 5.
4. Бунин И. А. Освобождение Толстого / И. А. Бунин // Собрание сочинений: В 6 т. – М.: Художественная литература, 1988. –Т. 6. – С. 1-150.
5. Буткевич Т.И. Обзор русских сект и их толков / Т. И. Буткевич. – Харьков: Тип. губ. правления, 1910. – 610 с.
6. Возражение Н. Рыбаковой на статью о подгорновщине священника Шишилова // Ревнитель. – 1912. – № 3. – С. 25-27.
7. Гомон М. Л. Л. Толстой и харьковчане / М. Л. Гомон. – Харьков: Основа, 1993. – 188 с.
8. Давыденко В. Записка о заседаниях Харьковского Миссионерского Совета 18-20 августа п.г. с участием священников из зараженных сектантством селений / В.Давіденко // Вера и разум. – 1900. – Т. 3. – № 1. – С. 1-9; № 2. – С. 26-34; № 3. – С. 56-64; № 4. – С. 88-91; № 5. – С. 113-120; № 6. – С. 139-146; № 7. – С. 169-174; № 8. – С. 196-201; № 9. – С. 223-228; № 14. – С. 370-378; № 15. – С. 397-404; № 16. – С. 429-440; № 17. – С. 460-468; № 18. – С. 488-495; № 19. – С. 516-529; № 20. – С. 544-551; № 21. – С. 577-583; № 22. – С. 619-624; № 23. – С. 657-663.
9. Державний архів Харківської області.
10. Журнал заседаний Миссионерского Совета по сектантским делам Харьковской епархии, бывших 2-5 сентября 1896 г. // Вера и разум. – 1896. – Т. 3. – № 22. – С. 561-629.
11. Инок Стефан // Утро. – 1910. – № 1099. – С. 5.

12. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.) / А.И. Клибанов – М.: Наука, 1965. – 348 с.
13. Кокорева Т.В. Суздальский Спасо-Евфимьев монастырь как место заточения раскольников в XIX в. / Т. В. Кокорева // Вестник МГУ. – 2000. – № 5. – Сер. 8. – С. 103-113.
14. Мельгунов С.П. Из истории религиозно-общественных движений в России XIX в.: Старообрядцы, религиозные гонения, сектантство / С.П. Мельгунов. – М.: Задруга, 1919. – 236 с.
15. Начало жизни христиан и страдание их в селе Павловках, какие они перенесли мучения и гонения от язычников за веру Господа нашего Иисуса Христа // Материалы к истории и изучению русских сект и раскола / Под ред. В. Д. Бонч-Бруевича – СПб., 1908. – Вып. 1. – С. 186-205.
16. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский. – М.: Изд-во полит. литературы, 1988. – 447 с.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3. – СПб.: Гос. типография, 1884-1911. – Т. 3. – 974 с.
18. Пругавин А.С. Монастырские тюрьмы. В борьбе с сектантством / А.С. Пругавин. – М.: Посредник, б.г. – 208 с.
19. Путинцев Ф. Политическая роль сектантства / Ф.Путинцев. – М.: Безбожник, 1929. – 130 с.
20. Раскол и сектантство по всеподданнейшему отчету г. обер-прокурора Св. Синода за 1898 г. // Миссионерское обозрение. – 1901. – № 5. – С. 604-606.
21. Російський державний історичний архів.
22. Смолич И.К. История русской церкви, 1700-1917 / И.К. Смолич. – Ч. 2. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – Т. 8. – 800 с.
23. Сулима Ф. Монах Стефан Подгорный и его последователи / Ф.Сулима // Вера и разум. – 1913. – Т. 2. – № 8. – С. 275-280; № 9. – С. 410-421.
24. Толстой Л. Н. Письмо Б. Н. Леонтьеву / Л.Н. Толстой // Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 378-379.
25. Толстой Л. Н. Письмо Д. А. Хилкову / Л.Н. Толстой // Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 421-423, 146-147, 150.
26. Толстой Л. Н. Письмо М. В. Алёхину / Л.Н. Толстой // Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 374-375.
27. Толстой Л. Н. Письмо И. И. Горбунову-Посадову / Л.Н. Толстой // Полное собрание сочинений. – М., 1953. – Т. 66. – С. 18-19.
28. Церковь «Преображения», г. Харьков. 110 лет: Краткий исторический очерк. – Харьков: Б/и., 2002. – 21 с.